

סקר כלי-החרס העתיקים שנמשו סמוך לחופי ישראל

מאת

ד. בר"ג

בשנים האחרונות, בעקבות התפתחותו של ענף-הדיג במדינת-ישראל, נמשים לעתים קרובות כלי-חרס עתיקים מקרקע-הים¹. רוב הקיבוצים, העוסקים בדיג לאורך חופי הים-התיכון, ריכזו את הכלים שנמשו על-ידי חבריהם במחסנים או בחדרי-תצוגה מיוחדים. הודות לכך נתאפשרה עריכת סקר, שמטרתו היתה לבדוק, אם ובאיזו מידה ניתן להרחיב את ידיעותינו על-פי חומר זה. באותם מקרים, שבהם נמשים הכלים על-ידי דייגים שאינם חברי-קיבוצים, אין הם עומדים, בדרך-כלל, לרשות המתעניינים. מסוף שנת 1957 ועד אמצע שנת 1959 נרשמו וצולמו אותם כלים². כל אחד מן האספים שנסקרו סומן באות מסוימת, נוסף על המספרים הפנימיים שלו, דבר שיאפשר בדיקה נוספת של הכלים בעתיד.

כיצד והיכן נמשו כלים מן הים

אחת משיטות-הדיג הנהוגות כיום לאורך חופי הארץ היא שיטת-המכמורת (trawling), המבוססת על גרירת רשת בצורת שק רחב, ההולך וצר כלפי קצהו.

1. ראה: עלון מחלקת-העתיקות, ב. ירושלים תש"י, עמ' 11, 13; שם, ג, תשי"א, עמ' 14. חוברת פופולארית של ב. ספראי "על כדים וים" פורסמה ב-1960, בהוצאת החוג לידיעת-הארץ של המועצות המקומיות געתון וסולם-צור.
2. חובה נעימה היא לי להודות לכל אלה שסייעו לי בעריכת סקר זה, והם מורי מן האוניברסיטה העברית, פרופ' מ. אבי-יונה, שבהדרכתו בוצע סקר זה, ופרופ' ה. שטייניץ מהאוניברסיטה העברית וכן מר א. אורן מן התחנה לחקר הדיג הימי שליד משרד-החקלאות. הנני אסיר תודה במיוחד לאלישע לינדר ממעגן-מיכאל, שסייע בידי בכל תקופת עריכת הסקר. מחזיק אני טובה לכל אלה, שאפשרו לי את בדיקתם, רישומם וצילומם של הכלים, והם: ש. ייבין, המנהל לשעבר של אגף-העתיקות; משה גל-פז ממעגן-מיכאל; אהרון וגמון משדות-ים; מנחם הרשקוביץ ואמנון ליסוב מנחשולים; שמואל ליפשיץ מפלמחים; רפאל רופין ושאר חברי מכמורת; ברוך ספראי מסער; א. בן-אלי מן המוזיאון הימי בחיפה; פרופ' י. ידין וגב' ח. רופין מירושלים וד"ר ר. הכט מחיפה.

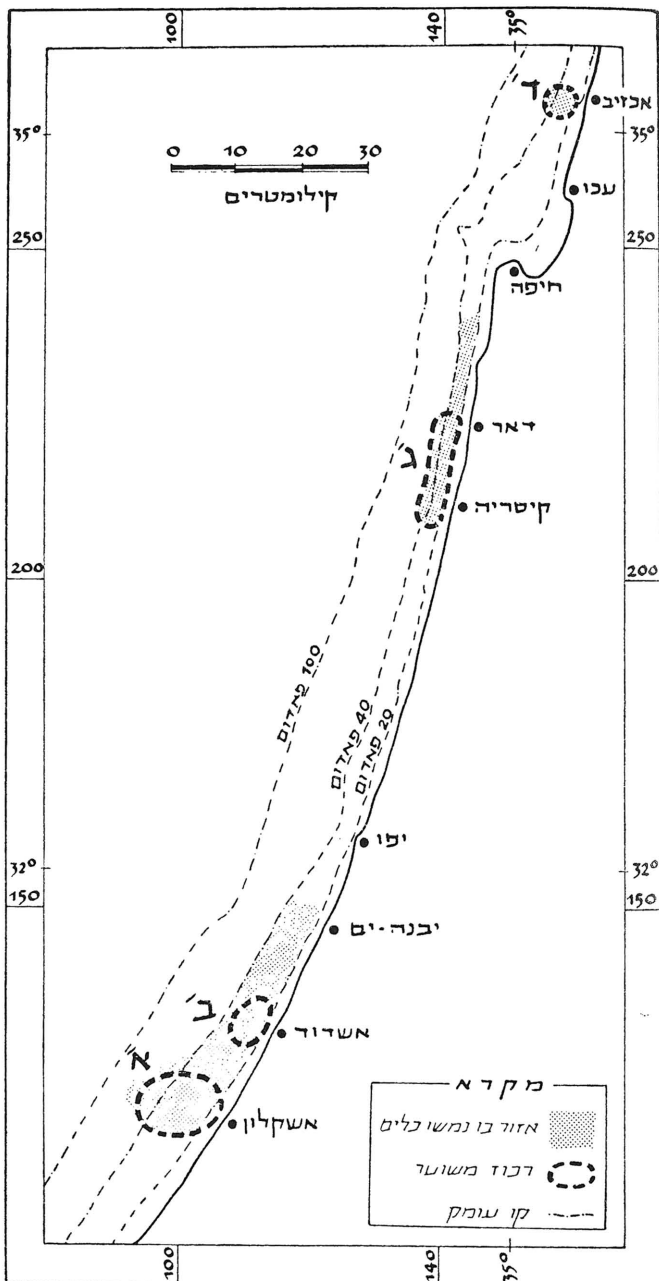
והיא מחוברת בקצותיה לספינת־דיג ונעה על־ידה בכיוון מקביל לזה של השיט. הרשת נגררת, בדרך־כלל, עד שלוש שעות ועוברת מרחק של כשישה מיל ימיים (כ־11 ק"מ) לפני שהיא נמשית מן המים. בפרק־זמן זה "חורש" חלקה התחתון של הרשת את פני קרקע־הים. הגרירה ב"רצועות" לאורך שטח ניכר מונעת מאתנו את האפשרות לברר את מקום משייתם המדויק של הכלים. הדייגים מבחינים בין שלושה סוגים של אזורי־דיג, בהתאם לעמקם: "נמוך" — בין 10 ל־15 פאדום³; "בינוני" — בין 15 ל־35 פאדום; ו"עמוק" — מ־35 פאדום ואילך. כל־יחרס עתיקים נמשו, בדרך־כלל, בעמקים ה"נמוך" וה"בינוני", ורק לעתים רחוקות ב"עמוק". אזורי־הדיג לאורך החוף הישראלי רצופים הם למדי, אך מצויים גם אזורים מסולעים, שהדייגים פוסחים עליהם מחמת חשש לקריעת רשתות. הכלים שברשותנו מייצגים, כמובן, את אזורי־הדיג בלבד; אולם הואיל ואלה משתרעים על שטחים גדולים — יש הצדקה להניח, שאותם כלים משקפים את התמונה בכללה בתחום זה. מאחר שהספנות העתיקה היתה בעיקרה ספנות־חופים (ועל־כל־פנים ספני סוריה וארץ־ישראל לא התרחקו מן החוף מעבר לטווח־הראייה), הרי מסתבר, שהכלים הוצאו מהמקום, שבו גנוזה כמותם העיקרית. העמקים ה"נמוך" וה"בינוני" מרוחקים מ־5 עד 8 ק"מ מן היבשה לאורך רובו של חוף ארץ־ישראל⁴.

כל־יחרס נשתמרו בים במצב טוב. השינוי היחיד, שחל בהם, הוא היווצרותה של צמידת־ים סידנית מסוגים שונים, בעקבות היאחזותם של בעל־חיים ימיים בכלים אלה. הודות לצמידה אפיינית זו ניתן להבחין בכלים, שנמשו ממזרח ארץ־ישראל, ולא להחליפם עם כלים ממזרח תורכיה, שצמידתם שונה. לגבי 20% מן הכלים נמסרו נתונים מסוימים על איזור־משייתם, ואילו רק לגבי כלים ספורים יש ברשותנו פרטים על העומק, בו נמשו. עדותם של הדייגים על הסביבות והעמקים האפייניים לכלים עתיקים אלה אפשרה את איתורם של ריכוזי־כלים.

בשטח שבין עזה ומינת־רובין נמשו כל־יחרס. באיזור זה קיימים שני ריכוזים ברורים: האחד מול אשקלון והשני מול אשדוד. איזור שלישי משתרע בין קיסריה לעתלית. לא מן הנמנע הוא, שבאיזור זה קיימים שני ריכוזים

3. פאדום אחד הוא 1.83 מטר.

4. ראה מפות הדייגים, שהוצאו על־ידי מחלקת־המדידות של ממשלת ארץ־ישראל בשנת 1938, וכן מפות האדמיראליות הבריטית (מס' 2634) והצי האמריקאני (מס' 3924).

ציור 1

נפרדים: האחד מול קיסריה והשני מול דואר. כלים בודדים נמשו גם במקומות אחרים, למשל, מול אכזיב. בשלושת הריכוזים א'—ג' (ראה ציור 1) ניכר קו רצוף של ממצאים מתקופת-הברזל ב' עד לתקופה הערבית. מן הראוי לציין, שבין קיסריה למינת-רובין לא נמשו כמעט כלים, אף-על-פי שזהו איזור-דיג ותנאי קרקע-הים בו אינם שונים באופן מהותי מאלה של השטחים שבהם נמשו כלים.⁵

כמה שיקולים בקשר למשיית הכלים והערכתם

תחילה יש לשאול: כיצד הגיעו אותם כלים אל קרקע-הים? נראה הדבר, שעל-פירוב היו אלה מטענים של אניות שנטרפו בים, אך יש להביא בחשבון גם אפשרויות אחרות. קרוב לוודאי, שכלים, שנשברו או נסדקו בזמן המסע, נזרקו לים וכן הוטלו כלים למים בזמן סערות, כדי לצמצם את מטענם של האניות. תיאור של מאורע מעין זה נשתמר בספר יונה: "וה' הטיל רוח גדולה אל הים, ויהי סער גדול בים, והאניה חשבה להשבר. וייראו המלחים ויזעקו איש אל אלוהיו ויטלו את הכלים אשר באניה אל הים להקל מעליהם...". (שם, א, ד—ה). מן האפשר, שכלים נפלו לים בזמן הפריקה והטעינה של הסחורות, והם נסחפו בשעת סערות לשטחים, שמהם נמשו. הדעה המקובלת היא, שהשפי-עתו של גל כלפי מטה שווה למידת גבהו. ומאחר שבים-התיכון אין בדרך-כלל גלים, שגבהם עולה על 15 מטר, ואף אלה נדירים ביותר ואינם קרובים לחוף, אין לשער, שכלים כאלה הגיעו לאזורי-המשייה בכמויות ניכרות. בקשר לכך יש לברר, באיזו מידה היו עשויים כלים מיישובים סמוכים לחוף-הים להיסחף עד למקומות שבהם נמצאו החפצים שברשותנו. ברובו של חוף ארץ-ישראל מתון הוא מאוד שיפוע קרקע-הים (כדי 2.0° בדרום הארץ, אולם עד 8.5° בצפונה)⁶, ואילו פני קרקע-הים אינם מישוריים, אלא בעלי אופי משתנה. לפיכך יש להניח, שמספר הכלים, שהיו עשויים להגיע לאזורים שבהם נמשו, היה מבוטל⁷. אף-על-פי-כן, בהתחשב עם אפשרות זו, החלטנו להביא בחשבון

5. ראה: K. O. Emery and Y. K. Bentor, *The Continental Shelf of Israel*, Ministry of Agriculture, Division of Fisheries, The Sea Fisheries Research Station, Bulletin 28, Jerusalem, January 1960, pp. 25 ff.
6. ראה המפות שצוינו למעלה בהערה 4, וכן מחקרם של אמרי ובן-תור (הערה 5), עמ' 28 וציור 4.
7. שיקולים אלה אין בהם משום הסברה מניחה את הדעת ליצירת הריכוזים שנו

רק כלים שלמים או כמעט שלמים, שלגביהם אין ספק, שלא נידרדרו מן החוף. עד כה לא נחקרה כל־צרכה השפעתם של זרמי־החוף בתחום הנדון, אך קשה להניח, שכלים ששקעו באזורי הטיט והבוץ טולטלו למרחקים גדולים.

מחמת מיעוט הנתונים על מקומות־המשייה המדויקים היינו אנוסים להשקיף על כלל הממצאים שבידנו כעל קבוצה אחת. שאלה קשה היא, אם מותר למיין את הכלים לפי התקופות ולהסיק מכאן מסקנות לגבי מידת הפעילות בים בתקופות השונות. קיימת שאלה נוספת, אם מותר להסיק מסקנות מן היחס בין סוגי הכלים בתקופה מסוימת לגבי אופי הפעילות הימית, היינו, שמספר ניכר של כלי־קיבול גדולים מעיד על הובלת נוזלים וכיוצא בזה בכמויות גדולות, ואילו המספר הרב של כלי־בית מוכיח, שלהובלת הנוזלים וכו' לא נודעה חשיבות מיוחדת. יש לזכור, שעד עכשיו נסקרו פחות מ־500 כלים, בעוד שמסתבר, שבזמן טביעתה של אנייה אחת ירדו למצולות כמויות גדולות הרבה יותר. בקשר להשוואת מספרי הכלים מהתקופות השונות יש להניח, שהגורמים להימצאותם של כלים אלה על קרקע־הים לא השתנו במידה ניכרת עד סוף ימי־הביניים.

בממצאים שבידנו אין אף כלי אחד מקיפרוס, אך יש כד־ארכוב מיקני אחד. אף באחת האמפורות ההלניסטיות, שלחלקן אמנם חסרות הידיות, אין חותמת רודית. עד עכשיו נמשה רק צוואר אחד של אמפורה הלניסטית עם חותמת רודית. עובדות אלו מוכיחות, שמספר הכלים אינו מספיק לבדיקת בעיות ספציפיות, למשל, היבוא בכלל לארץ־ישראל מקיפרוס והים האגאי בתקופת־הברונזה המאוחרת, או יבוא־היין מרודוס בתקופה ההלניסטית.

פעילות הענף התתימי במחקר הארכיאולוגי, שהוא עדיין בשלב־התפתחותו הראשון, מתרכזת בשני תחומים: (א) חשיפה, העלאה ובדיקה של שרידי־אניות או מטענים טבועים. פעולות מסוג זה בוצעו בעבר, ומבוצעות גם היום, בעיקר בחלקו המערבי של הים־התיכון. (ב) בדיקת מבנים, הנמצאים מתחת לפני המים, כגון: מתקני־נמל עתיקים, מבנים שהיו בעבר מעל פני הים וכדומה. אף משייה מקרית של שרידים עתיקים מן הים אינה תופעה נדירה.

כרו בפסקה הקודמת (עמ' 232 ו־234), ולא הוכחה ודאית לקשר בינם ובין הנמלים העתיקים שבסביבתם. אם אמנם קיים קשר כזה — יש להניח, שלפנינו כלים, שנפלו המימה בזמן פריקה וטעינה. אולי יימצא פתרון סביר לבעיה זו בעקבות התקדמות החקירה של אזורי־הים הסמוכים לחוף.

גם גילוי אנייה טבועה זו או אחרת לאורך חופי הארץ⁸ וחשיפת מטענה, שהוא מבצע חשוב ומעניין כשלעצמו, אי־אפשר שתהיה לו משמעות רבה בשעת הדיון בכמויות שנמשו לאורך כל החוף, שהרי כמות מרוכזת בנקודה בודדת עשויה לסלף את התמונה בכללותה.

הכלים שנמשו מן הים

כלל הממצא שנסקר סוכם בטבלה, שבה צוינו שתי קבוצות־כלים עיקריות: (א) כלי־קיבול גדולים: קנקנים ואמפורות למיניהן; (ב) כלים אחרים, כגון: קערות, פכים, פכיות, נרות וכדומה. בשל ארכן השונה של התקופות חושבה גם כמות הכלים התיאורטית לתקופה של מאה שנה.

כמות הכלים (התיאורטית) של לתקופה של מאה שנה	בסך־ הכל	כלי יבוא	כלים אחרים	כלי־ קיבול גדולים	
	1		1		תקופת־הברונזה הקדומה
(2.33)	7		4	3	תקופת־הברונזה התיכונה ב'
(3.42)	12	2	4	6	תקופת־הברונזה המאוחרת
(0.33)	1			1	תקופת־הברזל הראשונה
					תקופת־הברזל השנייה
(17)	51	3	5	43	(מאות ח'–ו')
(27)	54		9	45	התקופה הפרסית
(18)	54	4	14	36	התקופה ההלניסטית
(13)	42	6	13	23	התקופה הרומית
(36.33)	109		45	64	התקופה הביזנטית
(8.61)	112	?	90	12	התקופה הערבית
	433	15	185	233	בסך־הכל

בטבלה משתקפות בבהירות רבה שתי תופעות:

א. כמעט כל הכלים הם מתוצרת מקומית, בעוד שרק מיעוט מבוטל מהם יובא מן החוץ. מכאן יש להסיק, שהיתה קיימת תנועה ימית מפותחת של תושבי ארץ־ישראל לאורך חופי הים.

ב. למעלה ממחצית הכלים הם כלי־קיבול גדולים. אפשר מעידה עובדה זו

8. אמרי ובך־תור מציינים (שם, עמ' 28, ציורים 2 ו־4) מקומות משוערים של שרידי אניות טרופות.

על הובלת חמרים שונים, בעיקר נוזלים, למטרות־מסחר. אמנם הגבול בין אניות מלחמה ומסחר מטושטש למדי בזמנים הקדומים, אך מסתבר, שגם אניות מלחמה העבירו את אספקתן בכלי קיבול ואצירה. השיעור הגבוה של כלי־הקיבול שנמשו קשור, בצורה זו או אחרת, בהעברת יין ושמן⁹. בכמה קנקנים נמצאו שרידי שיירים מן החמרים שהיו בהם, שלא נבדקו עד כה.

נפנה עתה אל הכלים לתקופותיהם¹⁰. הכלי הקדום ביותר, שנמשה עד כה, הוא ספל חרס מתקופת־הברונזה הקדומה א' (לוח ד', 1). פרט לכלי זה, לא נמשו עד כה כל שרידים מלפני האלף השני לפנה"ס. קבוצת־הכלים מן האלף השני לפנה"ס מונה 19 כלים: מתקופת־הברונזה התיכונה ב' נמצאו 3 קנקנים ו־4 פכיות; מתקופת־הברונזה המאוחרת — 6 קנקנים, 4 כלים אחרים וכד־ארכוב מיקני אחד (לוח ד', 2); ואילו מתקופת־הברזל הראשונה — קנקן אחד ויחיד. כל 43 הקנקנים ושאר הכלים מתקופת־הברזל השנייה הם מהמאות הח'—ו' לפנה"ס. קנקנים אלה, כמעט ללא יוצא מן הכלל, נמנים עם הטיפוס הגלילי המוארך (לוח ד', 5), שהופעתו הראשונה חלה בתחילת פרק־זמן זה. צורתו המוארכת של טיפוס זה הכשירה אותו במיוחד לצרכי אחסנה והובלה ימית. 45 קנקנים ו־9 כלים אחרים הם מהתקופה הפרסית; 36 אמפורות ו־14 כלים אחרים מהתקופה ההלניסטית; 23 קנקנים ו־13 כלים אחרים מהתקופה הרומית; 64 קנקנים ו־45 כלים אחרים מהתקופה הביזאנטית; ואילו מהתקופה הערבית, הארוכה שבכולן, יש 12 קנקנים קטנים בלבד ו־90 (!) כלים אחרים, בעיקר פכי־שתייה.

מסקנות

העדרם — הגמור כמעט — של כלים הקדומים לתקופת־הברונזה התיכונה ב' מעיד, כנראה, שעד לתקופה זו היתה התנועה בים לאורך חופי ארץ־ישראל מצומצמת¹¹. מתקופת־הברונזה התיכונה יש ברשותנו שורה רצופה של ממצאים,

9. "ושמן למצרים יובל...". (הושע יב, ב).

10. ראה לוח ד', הכלים, שצילומיהם הובאו בלוח, נמצאים במקומות הבאים: "בית חנה סנש" בשדות־ים (מס' 1, 3, 10, 11), במוזיאון האזורי שבמעגן־מיכאל (מס' 2, 4, 8, 9), בנחשולים (מס' 6, 7, 12) ובמוזיאון הימי בחיפה (מס' 5). אני אסיר תודה לבעלי הכלים, שהרשו לי לפרסם את תצלומיהם.

11. דומני, שהנתונים בטבלה מעידים ברורות, שנדירותם של הכלים אינה מותנה בעתיקותם היחסית; ופירוש הדבר, שהעדרם או כמותם המצומצמת של כלים מתקופה

פרט לפער כמעט מלא בין המאה הי"ב והט' לפנה"ס. פער זה קשור, כנראה, בהתמוטטות תרבות תקופת־הברונזה המאוחרת בארץ־ישראל וסוריה בראשית המאה הי"ב. התחדשות סחר־הים בקנה־מידה נרחב חלה במאה הח'. מספר הכלים הרב מן התקופה הפרסית, שהיא תקופה קצרה ביחס, מעידה על פעילות מסחרית אינטנסיבית בה. ייתכן מאוד, כי המספר הגדול של כלים מן המאות הח'—ד' קשור בפריחתו ושגשוגו של המסחר הפיניקי בתקופה זו לאורך חופי ארץ־ישראל וסוריה. החומר העשיר מן התקופה הביזאנטית מוכיח, שהיתה קיימת פעולה ימית ענפה לאורך חופי־הארץ, בעקבות עלייתה הכלכלית של ארץ־ישראל בתחילתה של תקופה זו. המספר הקטן של כלים מן התקופה הערבית, שהיתה, כאמור, ארוכה מן האחרות, וכן העובדה, שהם כלי־שימוש רגילים ולא כלי־קרב גדולים, מלמדים, שהיתה זו תקופת־ירידה במסחר הימי. תמונת הממצאים וכמותם מתאימה, בקוויה הכלליים, לזו המצטיירת על־פי הידיעות שבמקורות ההיסטוריים.

מסוימת אינה עשויה לשמש יסוד להנחה, שהם קבורים יותר עמוק בקרקע־הים. והרי בממצאים שברשותנו מיוצגות תקופות קדומות, שהן עשירות בכלים מהתקופה שאחריהן. ההתכנסות באה בחשבון רק לגבי שטחים, שבהם לא נמשו כלל כלים או כלים מועטים בלבד, כגון מפרץ חיפה, שבו נמשו רק כמה כלים ערביים מודרניים.